

Скици и откровения.

Литературното творчество на Асен Христофоров

Николай Аретов

В известен смисъл Асен Христофоров е писател по неволя. След юношеските увлечения по литературата, неговите основни амбиции се насочват към науката, а и обществената активност. Професионален писател Христофоров става след уволнението от Университета, и то не веднага. Литературата запълва празнината, компенсира невъзможността за изяви в други сфери.

Осмислянето на литературното творчество на Христофоров би трябвало да се осъществи в контекста на няколко по-общии проблеми, които могат да бъдат формуирани по различни начини. Естествено е да се зададе въпросът, доколко Христофоров преформулира със средствата на литературата някакви идеи, които няма възможност да изложи като учен и анализатор на икономическите процеси. Отговорът, който е по-скоро отрицателен, не е очевиден, а въпросът не е бил и задаван.

Без да е разглеждан експлицитно, един друг проблем негласно присъства във възприемането на литературните творби на Христофоров – съотношението и взаимоотношенията между факт и фикция, между реални хора и събития и представянето им в текстове, от една страна, и допълненото от автора, от друга.

Има логика да се тръгне от биографичните факти и да се потърсят в текстовете политическите несъгласия на писателя, а и личната драма на автора и сложния възел между двете. Близка отправна точка може да бъде отношението на автора към социалното и политическото статукво, както и начина за изразяване на това несъгласие. Този подход като че ли е най-актуален в момента.

Методологически актуални са два близки подхода, които обещават да доведат до интересни резултати, не само по отношение на този автор, но и за развитието на българската литература от неговото време като цяло. Като се имат предвид връзките между различни в жанрово отношение произведения на Христофоров, и особено това, че автобиографичните текстове на Христофоров един друг се допълват, уточняват, а някъде и се разминават, струва ми се обещаващо неговото творчество да се разглежда като един голям текст, като „автотекстуалност“ (Р. Коларов). Той може да включва кореспонденцията, а и протоколите от разпитите и други документи, произведени от ДС. Казусът става още по-интересен, ако се прибавят преводите – белетристичните произведения на Христофоров имат несъмнени връзки тях, като в някои случаи тези

връзки са ясно посочени, в други са намекнати, а в трети са по-дълбоко под повърхността. Не е изключено и някъде да се окажат резултат от „свр̀хинтерпретация“, от предпоставени критически идеи.

Вторият методологически актуален подход би се насочил към отношението на произведенията към текстове от други български писатели и чужди автори. Към това се прибавя важният акцент на прякото или косвено цитиране или споменаване на чужди произведения в своите – нещо особено характерно за Христофоров. А, тъй като става дума за преводач и автор на предговори и други текстове за чужди автори, се привличат и всички подобни изказвания.

Тези проблеми, а вероятно и други, които могат да се извлекат от творчеството на Христофоров, могат не само да бъдат формулирани, но и да бъдат подредени, ще рече и йерархизирани, по различни начини. Чрез всички тях може да се достигне до картографирането на света, който Христофоров изгражда, до осмислянето на неговата митология и накрая – до обобщаващия въпрос за мястото на писателя в развитието на българската литература.

Ще се опитам да резюмирам наблюденията си по част от споменатите проблеми, като се надявам, че ще имам възможност да предложа детайлното им разглеждане на друго място.

Тематично единство и жанрово многообразие

Голямата част от литературните произведения на Ас. Христофоров са затворени в едно сравнително тясно пространство, в което често се появяват едни и същи герои, някои събития се откриват в различни текстове, повествователят като че ли е един и същи. Това създава усещането за тематично единство, дори за затваряне в един специфичен малък свят, който някой може да възприеме и като еднообразен. Повествованията за него обаче са изградени по доста различни начини и зад привидната им простота може да се потърсят белезите на голямата литература, да се разкрият интересни аналогии с чужди творби и въвеждането на нови в български контекст идеи.

При Христофоров напълно фикционалната литература сякаш остава на втори план. Прозата му, писана обикновено от първо лице единствено число, може условно да бъде разделена на няколко типа. Единият са планинарските повествования, които се приближават до *пътеписния* жанр и до очерка. Другият тип стои по-близо до *автобиографичния* жанр и поставя акцента върху събития и преживявания на автора, най-често в Говедарци, но и на други места. Границата между двата типа е условна, тъй като Говедарци и Бърлогата се мяркат и в пътеписните повествования, а в автобиографичните се разказва и за излети в планината, вмъквани са *очеркови* глави за реални хора.

Към пътеписните книги на Христофоров могат да бъдат отнесени „Скици из Лондон“, „В дебрите на Рила“, „Трима с магаре из Рила“,

както и непубликуваният сборник „Скици из Рила“. В публикуваните сборници „Скици из Рила“ и „Планинари“ жанровите особености на пътеписа са примесени с белезите на очерка, а и на традиционния разказ. „Мацакурци“ и „Откровения“ са несъмнено автобиографични книги.

Сравнително късно Христофоров се приближава към типичната *фикционална* литература – „романизираната летопис“ „Ангария“ и обемната повест „Иманяри“. И двете книги стъпват на сериозна документална основа – исторически и краеведски сведения, обичаи, вярвания и пр. Особена жанрова форма, близка до т. нар. „*факшън*“, представляват двете непубликувани „хроники“ – „Последните мацакурци. Летописни бележки за едно бивше царско село“ и „Хунияда. Съвременна хроника“.

Писателският интерес към планината може да изглежда наложен от обстоятелствата на един автор, започнал с подчертано градска книга – „Скици из Лондон“. Всъщност Христофоров от дете обича планината и в писмата до семейството настоява да летуват в Родопите. В Робърт колеж за кратко се изкушава от идеята да стане *agriculteur*, студентските му писма съдържат и (временни) настроения на отхвърляне на градската цивилизация и „многомилионните столици“. Във всички тези случаи, разбира се, става дума за сантиментално (в Шилеровия смисъл на думата) отношение към природата, което знае и в някаква степен възприема русоистките идеи за връщане към природата. От друга страна, оттеглянето от града в житейски план е донякъде предизвикано от конфликта с властта.

* * *

Ясно заявената **документална основа** и наличието на множество **автобиографични елементи** в прозата на Христофоров, разбира се, не означава, че всичко в неговите литературни творби е точно описание на факти и места, нито дори че повествователят се покрива с автора. Както е известно, пълна фотографска точност е принципно невъзможна, независимо от желанието на автора. При Христофоров се наблюдава нещо малко по-различно. Писателят не само съзнателно изгражда един образ на повествователя, но и дискретно намеква или поне допуска известни следи, по които внимателният читател, който познава описваните места и събития, може да си даде сметка за премълчаното, недоизказаното, разминаването с фактологическата точност. Внимателният читател би могъл и да забележи нюансите в различните описания на едни и същи събития в текстовете на Христофоров. Нещата стават още по-сложни, когато се държи сметка за цензурните ограничения и тяхната еволюция във времето.

Разгледан като цяло, корпусът от автобиографични литературни произведения на Христофоров може да бъде възприет като документ за едно току-що отминало време или като описание на интересни за автора места, някои от неговите елементи могат да бъдат възприети предимно откъм хумористичната им страна. Същевременно в целия корпус, както

и в много от неговите елементи, може да се види една лична история, тя обаче може да бъде прочетена и като написана с езоповски език, в нея може да бъде потърсено някакво обобщение и т.н.

Разминаването с фактите, отсъствието на фотографска точност в прозата на Христофоров е забелязано от читателите, особено от негови приятели, с които той е в кореспонденция. Сред немалкото запазени читателски писма в архива на писателя е едно от непознатия Драго Попов, който се представя като „стар планинар“. През 1969 г. той пише буквално следното:

...онова, което най-много ми хареса, онова, което не казвате направо (което и не може да се каже направо), е толкова фино, че може да ми позволите този комплимент – чисто английско.¹

Разбира се, въобще не е задължително това, което читателят (смята, че) долавя между редовете, да съвпада със съзнателно или несъзнателно въведените автори внушения. Не са редки случаите, когато публиката вижда това, което иска да види, както и това, което смята, че автор с определена нагласа, с определено реноме, би ѝ казал.

В по-късните произведения на Христофоров най-лесно се забелязва разминаването между семейния статус на автора и повествователя. Подобни разминавания са изходна точка към осмислянето на конструираността на повествователя в автобиографичните текстове на Христофоров. Друг важен елемент от образа на повествователя е това, че той доста късно започва да говори за себе си като за писател. В по-ранните, а и в недатираните непубликувани текстове повествователят е „млад учен“ или професор, който нерядко се разграничава от писателското съсловие.

Както е характерно по-скоро за пътеписите, отколкото за автобиографичния жанр, повествователят на Христофоров заема една до голяма степен външна спрямо представяните места, а дори и събития, позиция. Той е наблюдател, който е маркиран като различен спрямо „местните“ персонажи. И това се отнася както до Лондон, до писателската гилдия, до хижарите, пастирите, рибарите и другите обитатели на планината, така и до селяните от Мацакурци, сред които и повествователят, и писателят всъщност живеят през доста продължителни периоди. Позицията на повествователя напомня позицията на Бърлогата в Говедарци – отдалечена на няколко километра от селото, но все пак свързана с живота в него.

Ако се разглеждат оценките за видяното, позицията на наблюдателя има своите варианти. Навсякъде Христофоров се стреми да бъде критичен, но толерантен към средата, в която попада неговият повествовател. И все пак, отношението към лондончани и мацакурци не се припокрива. Така, както не се припокриват и техните самооценки. Лондончани ценят

¹ НЛМ, фонд „Асен Христофоров“, № а2913/88.

своето и са склонни да го абсолютизират. Самооценката на мацакурци е доста по-различна. Една запомняща се формула на Вуцидей:

Тъй думат за нас другоселци: „Двеста кàци, триста хайдуци. Кокошки нèмат, яйца ручат!“²

Зад явния негативен образ обаче се крие и нещо друго, което се дава от читателя, поне интуитивно. Това е самокритичността, способността да видиш своите недостатъци. По това качество, малко парадоксално, въпреки ясно маркираните различия, повествователят на Христофоров се оказва по-близо до мацакурци, отколкото до лондончани.

Впечатляващият дебют

Писателският път на Ас. Христофоров започва многообещаващо през 1945 г., когато излизат автобиографичните „Скици из Лондон“. Тази най-популярна книга на Христофоров гради един образ на Англия, едновременно близък и разграничаващ се от стереотипите, български или европейски, който се оказва доста траен. Дело не само на Христофоров, този образ е до голяма степен е жив и днес. Лондон очевадно отдавна вече не е такъв, какъвто го е видял българският студент в началото на 30-те години. Но книгата му има своите (потенциални и реални) читатели и почитатели и днес, спечелени не само от портрет на света от вчера, но и с внушаваната толерантност и добродушен скептицизъм към всевъзможни кумири. Ценности, които много скоро след публикуването на книгата ще се окажат в немилост, и това ще засили притегателната сила на „Скици из Лондон“. Те са четени и като картина на един оказал се трудно достижим свят, и като бягство от тукашната реалност. Струва ми се, че десетилетия след падането на Берлинската стена притегателната сила на Христофоровия Лондон остава; въпреки конкретността си той продължава да функционира като утопия, сега вече като ретро утопия, като един свят на хармония, още по-недостижим, защото е останал някъде *in illo tempore*, превърнал се е в мит.

„Скици из Лондон“ предлага интересна и не чак толкова често срещана възможност да се навлезе в творческата лаборатория на автора, като се сравнят различни текстове по една тема, насочени към различни читатели и принадлежащи към различни жанрове. За впечатленията си от Лондон Христофоров говори в многобройните си писма до семейството, по същото време са писани кореспонденциите до пловдивския вестник „Борба“, след това и до „Зора“; десетина години след завръщането си в България Христофоров публикува Скиците, които освен различния жанр и различната публика, са писани (или поне редактирани) от един

² Христофоров, Ас. *Вуцидей. Иманяри*. С.: Български писател, 1970, с. 13.

автор с по-голям житейски опит, с по-друго положение в обществото. Второто издание на книгата добавя фрагменти, които разкриват интересни процеси в текста и в мисленето на автора.³

Компромисни съдружия

Няма конкретни данни, които да потвърждават твърдението на Свинтила, че Христофоров е автор на романи, публикувани от други писатели. Известни са обаче две книги, в които той е съавтор. Може да се предполага, че има негови преводи или публицистични текстове, излизали под псевдоним – практика, за която сам Христофоров говори в „Три-ма с магаре из Рила“, без, разбира се, да я обвързва пряко със себе си.

Поне една от книгите (първата след лагера) излиза под псевдоним – Асен Доспейски – „**Боеен път**“ (1955). Повестта очевидно се опитва да следва политическия курс на времето и представя в героична светлина помощник командирския институт от времето на т.н. Отечествената война. Вероятният прототип на героя е Станислав Вихров – другият автор на повестта. Той очевидно е познат от детството на Христофоров – и двамата са родени в Пловдив по едно и също време. Може да се допусне, че Христофоров е обработил спомените на Вихров, чиито усилия са главно в поезията, въпреки че няколко години по-рано е издал книгата „По пътя на победата. Записки на един загинал на фронта помощник-командир“ (1947).

Струва ми се, че плод на подобен компромис е и следващото колективно издание, този път с Хаим Бенадов, една пиеса, разгледана тук от Н. Пътова.

По планинарските пътеки

Същинското завръщане на Христофоров в литературата е свързано с две непретенциозни книги, посветени на Рила, които са издадени през 1957 г. – „В дебрите на Рила“ и „Скици из Рила“. Скоро след тях излиза и сборникът с разкази „**Планинари**“. Писателят е намерил своята тема, но все още сам не присъства в повествованието, въпреки че сюжетът очевидно се опира на собствени наблюдения.

Отделни разкази са умело въведени анималистичните елементи, които по-рядко ще се откриват в по-късните произведения на Христофоров. Първият разказ е за две кучета и тематично се приближава до романа „Белият зъб“ на Дж. Лондон, превеждан от Христофоров през 1956. Явно писателят, тръгвайки вероятно от някакви лични наблюде-

³ Вж. Аретов, Н. Впечатляващият дебют. 100 години от рождението на Ас. Христофоров. – *Литературен вестник*, № 42, 15–31 дек. 2010, с. 4–5.

ния, изпробва адаптирането на познати мотиви не само като сюжетни елементи, но и като психологически, а в някакъв смисъл – и философски внушения.

Един от разказите („Рибарска слука“) може да се разглежда като своеобразна реплика към „Старецът и морето“ на Хемингуей.⁴ И в двата случая самотен възрастен рибар се бори с голяма риба и в крайна сметка губи, а повествованието е натоварено с много символика. Същевременно и разликите са значителни. Българският автор не само ситуира действието в различна, в известен смисъл противоположна среда (планина срещу морето у Хемингуей), не само смалвява необикновената риба – при Христофоров тя е „дълга цели две педи“, но и въвежда други алюзии – рибарят маргинален нарушава постите и това кара друг персонаж – монаха Корнелий – да подхвърли нещо за приближаването на второто пришествие. От друга страна, старият рибар, учуден от силата на рибата, започва да се пита „Какво ли пък да е езерния змей!“ Подобно свърхестествено същество, което отправя към друга митология, се мярка и в други разкази на Христофоров, който обича понякога да въвежда местни легенди в повествованието.

* * *

Събитията в „малката пътеписна повест“ **„В дебрите на Рила“** (1957) са точно датирани още в първото изречение: „Беше на връх Петровден 1947 година.“ Ако датата има отношение към сюжета, годината сякаш няма. По това време облаците над главата на Христофоров вече се съгътяват, няколко месеца по-късно той е уволнен от Университета и това донякъде обяснява мотивите на повествователя да се оттегли в планината. По особен, крайно дискретен начин в епилогната последна глава са намекнати и репресиите над автора.

През юни 1951 година ме сполетя голяма беда тъкмо когато бях тръгнал за риба по Лопушица, в подножието на Попова шапка. Две години наред планината бе скрита от погледа ми.

Сюжетът на творбата не се нуждае от това посочване на месеца и годината, нормално е читателят, ако въобще обърне внимание на датата, да го свърже с някакъв личен, най-вероятно здравословен или семеен проблем на автора. Всъщност Христофоров маркира арестуването си, но това става ясно само за тези, които познават хронологията на живота му.

В творбата спътник на повествователя е негов племенник, който присъства в целия сюжет. Години по-късно съпругата на писателя си спомня за сходни събития от същото време, в които обаче тя е спътница на

⁴ Христофоров е редактор на българския превод на творбата. Вж. Хемингуей, Ъ. Старецът и морето. Прев. Т. Атанасова, Б. Атанасов. Ред. Ас. Христофоров. С.: Нар. култура, 1958.

автора. Ако действително Христофоров описва летуване, по време на което е бил с жена си, а не с племенник, то какви са мотивите за тази промяна, която освен друго сменя пола на прототипа? Ако промяната е маркирана със запазването на името (Люба – Любен), то кой би могъл да го забележи, при всички случаи – едва ли редовият читател, който въобще не е длъжен да знае името на съпругата на автора. Промяната връща и към въпроса за преплитането на документално и фикционално у Христофоров.

Повествованието е подчертано пестеливо и на всякакви автобиографични и политически сведения. А времето е повече от интересно, национализацията още не е осъществена, строителството на социализма точно започва. В текста се появяват отделни намеци за всичко това, но повествователят избягва да взема отношение. Нещо типично за Христофоров и при по-безобидни въпроси – той се възмущава от браконьерите, но не бърза да ги съди.

По-особен е случаят с национализацията, която е извършена непосредствено след завършването на сюжета и за която става дума в последната глава. Всъщност, представяните събития са рамкирани от уволнението и национализацията и доста точно отговарят на заглавието на главата. С всичките му кусури в очите на автора, а и на неговите читатели, този „мъничък свят“ е прекрасен и неговото изчезване (връзката на изчезването му с национализацията е дискретно, но категорично заявена) не може да не поражда тъга.

Друг е въпросът, че този „мъничък свят“ не само е представен с един трезв, рационален и съвсем не идеализиращ поглед, този свят е поставен в ясен исторически, а и литературен контекст. Той е възникнал не чак толкова отдавна, едва след като границата на България е преместена на юг и в Рилския манастир се развива едро животновъдство. Литературният контекст е в сравнението с Ив. Вазов, неговото време и неговите пътеписи.

Със зрялата си творба „В дебрите на Рила“ Христофоров не просто открива своята тема, до голяма степен наложена му от прогонването от Университета, но и започва да изгражда един свят, който е очертан още в „Скици из Рила“ и „Планинари“, и се разгръща в по-късните му творби. Когато иска да ги похвали, критиката нарича подобни особени светове „митични“, в други случаи говори за „регионална“ литература, като определението може да има и снизходителен, и позитивен смисъл. Светът на Христофоровата Рила прилича на „митичната“ Йокнапатофа на Уилям Фокнър или, на българска почва, на „бившата Берковска околия“ на Й. Радичков, в по-малка степен – на „Корените“ (1967) на В. Попов, които ще станат актуални в българската литература десетина години по-късно. Юкон на Дж. Лондон е друга не само възможна, но и много вероятна аналогия. Разбира се, възможните аналогии и образци са много повече, корените им могат да бъдат търсени у Балзак и Зола, а и много по-рано.

Следващата пътеписна книга на Христофоров е „Трима с магаре из Рила“ (1963). Тя излиза почти едновременно с превода на „Трима души в една лодка“ (1964) и следва модела, наложен от Дж. К. Джером – трима приятели тръгват на пътешествие в родната страна и попадат в поредица от комични ситуации, свързани с общуването с местните и с техния бит, с храната и живота сред природата и пр. В българския вариант тримата приятели са писателят, от чието име се води повествованието, журналистът Румен и счетоводителят Жорж. И тримата са градски хора, подобни персонажи присъстват и в други мемоарни текстове на Христофоров, но те винаги са в периферията на повествованието. Не по-малко важна аналогия е с „В дебрите на Рила“; сюжетът е сходен, но предишният мънищък свят вече е (почти) изчезнал, заедно с дискретно елегичното настроение, заменено с един по-ведър джеромовски дух.

От друга страна, книгата на българския автор съвсем не е вариация на популярната английска творба, в някои отношения те са дори противоположни. В случая Дж. К. Джером несъмнено е по-остър сатирик, който обаче съзнателно въвежда различни исторически епизоди и фигури, свързани с местата, през които неговите герои минават по Темза от Лондон до Оксфорд. Христофоров практически избягва историческите отклонения, а когато ги въвежда, те са свързани с по-скоро битови страни от миналото; липсват и търсените от Джером аналогии и контрасти, които представят в комична светлина и миналото, и настоящето. При Христофоров са много по-малко и анекдотичните истории от миналото на персонажите или разказвани от тях. Въпреки че имат немалък опит в туризма, англичаните са представени като крайно непохватни и неподготвени за срещата с всъщност не чак толкова дивата природа, те са обрисувани като дендита, които задължително правят обратното на всяко смислено действие, което им се налага да извършат. Туристите от София се сблъскват с все пак по-сурова природа, но пък се държат доста по-адекватно. Може би защото хуморът на английския автор е на ръба на гротеската, докато при българския той е доста по-мек и добродушен.

В книгата присъстват и всъщност немалко критични реплики към режима, подхвърлени между другото и по правило в шеговит тон. Отечественофронтовските събрания и техния фалш, казионната журналистика и казионната литература с нейния вестник и пр. Във фона присъства една типична за епохата история за бягство в чужбина. С усмивка е представено социалистическото планово стопанство – една сюжетна линия се върти около нагласеното счетоводство на една фабрика за туткал.

Споменати са и произволните арести непосредствено след 9 септември:

Истината е, че Жорж е отдавна наплашен. Той, невинният, попадна за една нощ в милиционерския участък още през първите дни след Девети септември заради сходството на името му с името на някакъв злодей. Грешката биде открита още на

другото утро, ала от тоя ден Жорж настойчиво започна да прибавя буквата Д. между личното и фамилното си име, за да се предварди от нежелани повторения на недоразумението. Тъй и ние свикнахме да го наричаме Георги Д. Петков.⁵

В целия пътепис подмолно тече и един друг сюжет, свързан с магарето от заглавието. Тримата туристи го купуват, но то се оказва крадено. Много скоро те осъзнават това, а и разбират, че милицията го издирва. И в много от епизодите се мяркат милиционери, от които героите предпочитат да стоят по-настрана. Така че повествованието може да се разглежда и като пародия на укриване от преследването на закона.

Любопитни са две читателски реакции, и двете дело на счетоводители, които при това доста добре покриват стереотипа за тази професия и си служат с казионния език на времето. Същевременно те, в известен смисъл са противоположни. Единият е ревизор, бивш студент на Христофоров, за когото си спомня с добро чувство, а общото му отношение към книгата е положително. Читателят обаче не е съгласен с начина, по който е представена професията му, а всъщност, ако четем между редовете, и „новия живот“:

Работя 12 години като ревизор и не мога да не се почувствам засегнат от обвинението за безсилието на ревизорите, но в действителност за случая, каквито и усилия да вложим за изчисляване действителната производствена стойност на туткала на Георги Д. Петков вашата сметка няма да бъде точна...

Сред мацакурци

Вероятно най-известната и най-значимата книга на Христофоров от времето след Белене е „Мацакурци“ (1958), преиздавана по-късно под заглавие „Вуцидей“. И отново, както и при лондонските скици, извън литературните произведения на Христофоров, съществуват други текстове, посветени на това място и неговите хора – краеведските му книги, подобни публикации на други автори, протоколите и донесенията от досяето.

Възприемането на „Мацакурци“ тръгва по поне три, ако не и четири, доста преплетени линии. Поне формално, книгата използва (а и пародира) познатия романтичен мотив за самотника, противопоставен на „тълпата“, която не го разбира. От една страна, книгата е четена като скрита критика на политическата ситуация; от друга – като непривична и не помалко критична „регионална“, „народопсихологическа“ проза, богата

⁵ Христофоров, Ас. Трима с магаре из Рила. С.: Медицина и физкултура, 1973, с. 120. Алюзията вероятно е за д-р Георги Петков (?–1968), председател на емигрантската Българската социалдемократическа партия (обединена) в Изгнание (БСДП (о) в Изгнание).

на неортодоксални етнографски елементи. И накрая, книгата може да се възприеме като картина на рилската природа, а и като писателска автобиография. В документираните реакции на съвременниците тези линии са съзнателно или несъзнателно объркани, така че съвсем не е сигурно дали когато някой говори с възхищение или несъгласие за „народопсихологическите“ идеи на автора, фактически няма предвид политическите внушения. И обратно.

Установяването на професора в планинското село е поставено в интересен литературен контекст. Предпочетените отправни точки са Русо и Дефо. Интересно е, че жестът на Христофоров, който поне формално стои най-близо до прочутото доброволно изгнаничество сред горите на Х. Д. Торо, не поражда в текста аналогии с „Уолдън“ (1854). Съществената разлика с „Уолдън“ е, че докато Торо се усамотява в гората, повествователят на Христофоров почти веднага се оказва вплетен в мрежа от връзки с местните хора. Неслучайно книгата на американския автор повтаря географско название, а на българския отправя към жителите на едно село.

Началото на книгата е свързано с пристигането в селото и започването на строителството на Бърлогата, а краят – с изгарянето ѝ. Друга сюжетна линия, завършила също с крах, може да се свърже със съдбата на Вуцидей – персонажът, дал името си на следващите издания на текста. Като цяло обаче книгата е изградена не около поредица от последователни събития, а, подобно на „Скици из Лондон“, около отделни случки и колоритни местни фигури. Те се възприемат и в етнографски план, което отнася книгата към така наречената регионална литература; и като алегория за нещо по-общо. Тези два възможни и реално съществуващи прочита се наслагват и фактически се допълват. Въпросът е на какво точно е алегория книгата. На живота през определен период, на „народопсихологията“ на българина, а може би и на нещо универсално. Тези възможни интерпретации също не са непременно в конфликт, но все пак се нуждаят от известно разграничаване.

С „Мацакурци“ Христофоров изгражда ядрото на своя митологичен свят – Мацакурово, неговата история и неговите обитатели. Въпреки че заглавието ги представя като група, те са различни, маркирани с определени качества и опозиции, които се откриват и при митичните персонажи – пазители на знанието за своето (баба Минка⁶), леконравни красавици (хубавата Гена, противопоставена на „църната монтафонка“ Латинка), хитроумен герой от одисеевски тип (Вуцидей)... Разбира се, всички те са подчертано снижени и негероични, особено когато става дума за

⁶ През 1950 г. Минка Дормишева е „на около 55 години“. – Вж. Христофоров, Ас. *Избрани произведения и документи...* Т. 3, док. № 13. Люба Христофорова също я вижда като „стара жена“. Оказва се, че тази „баба“ е само 10–15 години по-възрастна от автора. Все пак, може да се предполага, че в книгата Христофоров съзнателно я състарява, за да я приближи до познатата фолклорна и митична фигура, олицетворение на общностната памет.

водачите на обществото – селските първенци... Но светът на Христофоров не е лишен от герои, от светли митически фигури, те обаче обитават други сфери, могат да бъдат открити в други текстове и по-високо в планината или в мъгливия Лондон.

Името на селото, превърнало се в емблема на Христофоровото творчество, е лансирано в самото начало на повествованието от първия човек, с когото прищълецът се запознава – Шуна-Пуна. Сегашното име на селото – Говедарци – не се споменава никъде в текста. Писателят неотклонно предпочита този вариант, свързан с легенда, която научил от „една древна мацакурка“ – баба Минка Пощальонката. Повествователят намеква, че може би не всички детайли в нейните разкази са достоверни, но според него в тях се съдържа някаква важна истина, която може да бъде определена и като „митическа“. Тази легенда, разказана с усмивка, наистина малко крива, предопределя бъдещото развитие на селото, а и характера на жителите му. Възникнало в резултат на кражба (при това от манастир), селото е натоварено с първороден грях, който поставя клеймо върху жителите му. От друга страна, първият акт на първия мацакурец очевидно е архетипът за много дела на следващите поколения...

От чекмеджето

Последната публикувана мемоарна книга на Христофоров е „Откровения. Поля, гори и хора“ (1970). Един друг ръкопис представлява специфично допълнение към „Откровения“ – „Скици из Рила“.⁷ Не е ясно кога е писан, а отношението му към публикуваните текстове е сложно – на места ръкописът повтаря с известни изменения епизоди от тях, а в други ги допълва. Запазеният екземпляр е незавършен – в съдържанието му са посочени единадесет глави, но текстът завършва с четвърта. Прескачам наблюденията си към тези два текста, за да се насоча към два други, които не са достигнали до читателите.

Христофоров е автор на два жанрово неопределени текста, които представляват пародийни хроники – единият на Говедарци, а другият – на събитията в България по време на Втората световна война. И двата са богати на народопсихологически наблюдения, и двата стъпват на документални източници, подобно на двата романа, като и тук двата са фикционални, но по различен начин.

„Последните мацакурци. Летописни бележки за едно бивше царско село“ не е датиран и вероятно не е сред последните му произведения. Тематично творбата стои близо до „Мацакурци“ и до другите произведения от своеобразния цикъл за Говедарци, но жанрово се приближава до „Хунияда“ – другата пародийна хроника. Сюжетът ѝ свършва преди

⁷ НЛМ, фонд „Асен Христофоров“, Инв. № а5224/88.

1956 г., нищо не подсказва за следващите събития, поне не в запазеня текст.⁸ Това необикновено произведение като че ли обединява различните посоки, в които се развива творчеството на Христофоров и влиза в крайно интересни междутекстови връзки с „Мацакурци“, които са недвусмислено заявени и чрез заглавията, в които присъстват варианти на непопулярното неофициално име на Говедарци, превърнало се в запазна марка на писателя, а според някои и в нарицателно.

Една на пръв поглед случайно подхвърлена реплика в предговор към „Панаир на суетата“ от Текери, при това не съвсем точна, като че ли намеква за идеята, която води Христофоров при написването му:

И Дикенс, и Текери предприемат по две обиколки из Америка, където четат откъси от книгите си и изнасят различни беседи. След огромният успех на своята „Хумористична история на Англия“ Текери говори в Америка върху царуването на четиримата Джорджиевци в Англия. Междувременно той е написал и весели епитафии за тези английски крале.

Христофоров може би цитира по памет и затова не е съвсем точен. Грешката може да е породила (или да е породена) от собствената му идея да напише пародийна история. Е, не на една империя, а на едно село. Но пък това село се оказва свързано с Рилския манастир, а и с последните двама монарси на България...

„Последните мацакурци“ е точно това – пародийна история на Говедарци. Христофоров е написал сериозната история в краеведската книга „Искровете“, а един по-сбит вариант присъства в пътеводителя „Говедарци“. Различни по жанр, текстове на Христофоров са посветени и на Самоков, в някои от тях също се споменава Говедарци. Авторът очевидно излиза извън рамките на конкретното село и неговото минало и се насочва към един очарователен вариант на популярната през 70-те и 80-те години у нас „народопсихология“.

И нещо наистина уникално – доста след смъртта на автора излиза книга от неговия прототип, посветена на същия обект – „Говедарци“ на Димитър Мазганов, публикуван в поредицата „Роден край“ на Издателство на Отечествения фронт през 1988 г. Няма съмнение, че авторът е „даскал Митко Мъзганът“ от ръкописа на Христофоров. Името на писателя, пришелец в селото, естествено липсва в труда на краеведа.

Пред нас са два разказа, два мита – единият е сериозен, „официален“, политически коректен, другият – пародиен. В единия се представя „своето“, родният край, в другия повествователят недвусмислено заема позицията на пришелеца.

⁸ В последния абзац Христофоров пише: „А даскал Митко Мъзганът? [...] Денем той учеше децата, говореше им понякога за великия Сталин, за безсмъртния Георги Димитров, за родния Червенков – и младите мацакурчета го слушаха с отворени уста.“

„Последните мацакурци“ несъмнено е посветена на първо място на съвременността. Така и започва – с общо представяне на селото и неговите жители, с техните нрави и характер. Но историята на селото има своята древност, своя мит за възникване, който всъщност не отпраща към много назад във времето.

В политически коректния вариант на Мазганов историята е доста сходна, тук също не става дума за връщане на „укритите“ говеда на собствениците. Всъщност монасите липсват, заедно с клетвата. В замяна на това е подчертано, че пастирите са „семейства“. Типични митични елементи могат да се открият в това, че животните посочват мястото на едното от селищата Пеклилер, както и в огромното дърво, чийто дънер е „пазен като светиня“. (Трудно ми е да си представя иглолистно дърво, което не може да бъде обгърнато от четирима души – една типична фолклорна хипербола.)

При Христофоров следват епизоди за царското време. При тях особено ясно проличава многопосочността на иронията – авторът представя с усмивка и в негативен план както монарха, така и селяните. Фердинанд се държи като цивилизатор сред аборигени, селяните охотно приемат натрапената им роля и се стремят да се възползват от нея. Като че ли по-малко комични са само усилията на цар Борис да помогне на своите поданици. Помощта му, естествено, става обект на злоупотреби.

Въпреки че се занимава подробно с царете и местните управници, Христофоров пропуска един факт от историята на селото, който не може да не му е известен – по това време (1938–1942) тук е разпределена като участъков лекар Мара Малеева, а Тодор Живков „пребивава като нелегален в селата Дъскот, Лесичево, Говедарци“; тук, през 1942 г., е родена и Людмила Живкова.

Мазганов отново прави точно обратното – прескача всичко свързано с царете (а то спокойно би могло да бъде предадено в духа на историографията от времето на социализма), но не пропуска присъствието на Мара Малеева и Тодор Живков; при него Людмила Живкова също е в немилост и е премълчана.

Но най-разгърнати са епизодите, посветени на следдеветосептемврийската история на Мацакурово, в които съществена роля играе авторът на краеведската книга. Тук сатирата на Христофоров е най-жлъчна, а детайлите повече.

* * *

Друга непубликувана и недатирана творба на Христофоров е „Хунияда. (съвременна хроника) от А. Г. Х.“⁹. В случая поставянето на инициали, а не на името на автора, не е случайно. „Хунияда“ е напълно фикци-

⁹ НЛМ, фонд „Асен Христофоров“, № а5225/93

онална творба (което не изключва присъствието на автобиографични елементи), написана от името на Абарамбо – зулус, който посещава България, и „редактирана“ от българина професор Агехев, който носи много от чертите на Христофоров.

Историята на ръкописа е предадена в специален „Предислов от редактора“, в който е посочен и литературният образец – „прочутия ръкопис на професор Тойфелдрьок, открит навремето от англичанина Томас Карлайл и издаден с коментари на самия Карлайл в спретнато томче под надслов „Сартор резарус“.

По повод романа „Сартор резарус“ някои изследователи въвеждат жанровото определение *roioštenon*, което означава специфично иронично преплитане на реално и фикционално. С този жанр са свързвани произведенията на Л. Стърн, Вл. Набоков, С. Бекет, У. Голдинг, Дж. Фаулс, Салман Ружди и др. Струва ми се, че при Христофоров с не помалко основание може да се потърси аналогия и с „Персийски писма“ на Монтескьо. Карлайл е ценен от Христофоров автор, той го споменава в поне още една своя творба („Откровения“), като и там се визира „Сартор резарус“.

Друга сравнително ясна литературна отпратка в текста води до Волтеровия „Кандид“, който пък отпраща към философията на Лайбниц: „Като предохранителна мярка обаче управниците все пак препратиха в нарочни почивни домове из провинцията няколкостотин столични жители, които, в разрез с известни философии и със самите разбирания на управниците, не намираха, че живеем в най-хубавия от възможно най-хубавите светове...“ Няма съмнение, че „Хунияда“ стои близко до неговия повествователен модел, свързан с епохата на Просвещението и специално с Волтер, и наричан в български превод „философски роман“.

В рамките на Христофоровия автотекст „Хунияда“ може да бъде съпоставяна с „Последните мацакурци“ – и двете творби могат да бъдат разглеждани като пародийна история, едната е локална, но с по-широк хронологически обхват, авторът я определя като „летописни бележки“; другата, наречена „съвременна хроника“, е национална, посветена е на един сравнително кратък, но много съществен период от няколко години. Авторът несъмнено е прототип на един от персонажите в „Хунияда“, в „Последните мацакурци“ той не присъства пряко в повествованието, но мнението му (на засегнат от част от събитията) е ясно заявено навсякъде.

История и топография на един митичен свят

Прозата на Ас. Христофоров изгражда един особен **митичен свят**, който има своята топография, своя история и митология, която може дори да бъде разказана иронично. В подобни светове се появяват и персонажи, които минават от една творба в друга. В „Планинари“ и „В дебрите на Рила“ повествованието е свързано с Рилския манастир и негова-

та история, с местности като Преслапа, със Сухото езеро и редица други рилски топоними, хижи и пр.; в по-късните творби на писателя важни ще се окажат Бърлогата, Мацакурово и пр.; персонажи като планинарите Кънчо и Светла ще се завръщат в други повествования на писателя и т.н. За разлика от повечето „регионални“ български автори от неговото време Христофоров пише не само фикционални и мемоарни, а и исторически или краеведски текстове за своята Рила, за Самоков, Говедарци, за тяхното минало и техните околности.

Митичният свят на Христофоровата проза всъщност е доста ясно структуриран. Той е изграден от няколко ясни области, които се разграничават по своята надморска височина, която може да се възприема и като натоварена с ценностен смисъл. Горният свят – това е високата планина (рилските езера, върхове и хижи), която се различава от Долния свят – селото в полите на планината (Мацакурци). Някъде в страни, но не и без връзка с тези две области, несъмнено в Долния свят са разположени градовете – Самоков и София; по-особено е мястото на Пловдив и Лондон, които като че ли не са част от Долния свят, те са някакъв светъл контрапункт на сегашния Долен свят.

Особеният характер на Горния свят е маркиран и с прозвището на един от основните му персонажи – мусаленския Зевс. Не е ясно дали така го наричат познатите му, или прозвището е използвано само от повествователя, но отпратката към елинската митология е ясна.

Той искаше от хората да бъдат малки богове, а когато те се оказваха несъвършени като всички простосмъртни, метеорологът ги изгонваше от наблюдателницата, както Зевс бе прокуждал богове.¹⁰

Двете области имат своята митична история, която обяснява съвремие. В тази история има различни „ери“, различни периоди, които като че ли следват познатата обратна градация от Златния към Железния век, от времето на героите към времето на малките хора. Пътят на повествователя в големия автотекст „Христофоров“ може да бъде мислен и в категориите на традиционните митологии – началната му точка е един светъл топос, отправна точка за последвалите пътешествия из Долната земя и изкачването към Горната. Реалният житейски път на един писател, а и творчеството му, разглеждано като един голям текст, трудно могат да достигнат до типичните финали на митовете (още по-малко – до това, което днес възприемаме като типичен финал на мит).

Редуването на различните „векове“ в Христофоровия митичен свят не е представено напълно последователно хронологически, а и идейно. Причината вероятно е както в еволюцията на автора, така и в това, че представеният от него свят възниква стихийно и неосъзнато, а не като

¹⁰ Христофоров, Ас. *Скици из Рила*. С., Медицина и физкултура, 1957, с. 4.

резултат на предварителен план. Връщането назад във времето се осъществява чрез различни експедиции, които откриват първо изчезващия „мъничък свят“ от „В дебрите на Рила“; в други случаи продължава и по-назад във времето – „Ангария“ представя една по-ранна епоха, която може да е „героична“, но едва ли е Златният век, който ще да е някъде по-назад във времето. „Последните мацакурци“ представя цялостната история на този свят, тук гледната точка се сменя – най-дълбоката му древност, времето на първия мацакурец, отново е твърде различно от очаквания Златен век, изчезнала е и идиличността на хронологически междинния „мъничкия свят“ на високата планина от времето преди национализацията.

Въпреки връзките между двете области, в тях действат различни правила, различен морал, изкачването нагоре е оценявано положително, въпреки че при някои туристи то е формално, те не успяват да се приобщят към света на високата планина. Обратното движение – надолу към селото е по-скоро падение (хижарят Светла). От друга страна, пътят от големия град (София) към високата планина е благородно търсене на приключение, в процеса на което търсещият се обогатява. Обитателите на града могат да тръгнат нагоре, да си изградят базов лагер в подножието на високата планина; обитателите на средния свят могат да го напускат с прагматични цели, да се укриват в планината или в града, но единици от тях могат да станат част от същинските обитатели на високата планина.

Особено междинно място заема Чамкория. Подобно на Мацакурци тя е някъде по средата, удобен базов лагер за издигане нагоре, но и привлекателно място, което може да те отклони от пътя нагоре, където може да се остане заедно с всичко негативно, дошло от Долния свят, от лошия град. Чамкория е и място за контакти, които по-трудно биха се осъществили в града.

В центъра на митичния свят, граден от Христофоров, стои Мацакурово. Самото име представлява проблем, а и е обрасло с тълкувания, най-често неофициални, и възражения, най-често без сериозни аргументи. В литературните си текстове Христофоров последователно избягва днешното име на селото – Говедарци, обикновено го заменя с Мацакурово, а в „Иманяри“ – с Искровец.

И в литературните, и в краеведските текстове на Христофоров са въведени различни народни предания, други фолклорни текстове и етнографски обичаи. При това не само на християните¹¹, но и на мюсюлманите¹². В контекста на писателските особености на Христофоров въпросът за техните източници, а и за тяхната автентичност е особено актуален. Несъмнено една част са резултат от лични наблюдения, други са

¹¹ Напр. легендата за Мальо войвода в разказа „Заешкото семейство“ (Христофоров, Ас. *Скици из Рила*. С.: Медицина и физкултура, 1957, с. 71 и сл.).

¹² Вж. „Легенда за рилските езера“. (*Скици из Рила*, с. 159 и сл.).

взети от книжни източници, но за трети, които не се откриват другаде, включително и в съвременни етнологички изследвания за Говедарци, отвежда до предположението, че те може да са създадени от писателя.¹³

Особено интересна възможност за разбиране на изградения от Христофоров свят предлага сравнението с „официалните“, „каноничните“ описания на същите реални места (на първо място Говедарци). Сред тях се откроява една сравнително нова краеведска книга, дело на местен автор, при това, както вече бе дума – прототип на персонаж от непубликуван текст на писателя. Краеведът Димитър Мазганов се представя по следния начин:

*Опитах се да опиша историята на Говедарци през различни епохи [...] Използвах не само известни документи и издания, но и данни от местната топонимия, летописните книги на Рилския манастир, разказите на тукашните най-стари хора [...] спомени на баща ми Андон Хр. Мазганов, свои преживявания и впечатления през дългогодишното учителстване в родното ми село. Повече от тридесет години събирах материалите, които се постарях да изложя последователно.*¹⁴

Стана дума за двата противоположни митологични разказа – на Христофоров и на Мазганов – за Говедарци, за разпознаването на някои от прототипите у Христофоров чрез Мазганов, както и за представянето, премълчаването и интерпретирането на едни и същи събития у двамата автори. Тук ще се опитам да навляза в различните представи за народните обичаи у двамата. Двата автори всъщност представят доста различни варианти на общата картина. Христофоров се позовава на местни информатори (Вуцидей, баба Минка), Мазганов прибегва и до авторите като В. Стоин и Хр. Вакарелски, с които се оказва свързан¹⁵; Христофоров се насочва към необикновеното, малко познатото, докато Мазганов като че ли предпочита да спомене общите християнски празници (Васильовден, Бъдни вечер, Водици) и свързаните с тях обичаи. От некалендарните празници са представени Пеперуда и сватбените обичаи; без да е обособено като нещо отделно, в края става дума и за различни форми на надлъгване.

¹³ Благодаря на Николай Папучиев, който ме насочи към този проблем и ми предостави актуална литература за етнографията на Говедарци.

¹⁴ Мазганов, Д. *Говедарци*. С.: Издателство на Отечествения фронт, 1988, с. 6. В карето е отбелязано „Литературна обработка Виолета Боянова“, възможно е част от „нормализирането“ на разказа, както и от клишетата да са въведени при работата върху ръкописа в издателството.

¹⁵ „Васил Стоин [...], роден в Самоков, учител по музика известно време в родния си град, често посещаваше Говедарци и околностите. С баща ми бяха приятели и ходеха заедно из планините. [...] В Самоков беше учител по литература Христо Вакарелски [...] Той пръв ме подтикна да търся и събирам материали за миналото на родното си село[...] – Мазганов, Д. Цит. съч., с. 165.

В „Скици из Рила“ една „Легенда за рилските езера“ (с. 159–165) разказва за сватбата на луната. Тя е близо до характерния жанр на обработения и опоектизиран фолклор. Особеното, нетипичното при нея е, че е разказана от мюсюлманин. Не може да се каже, че българската култура игнорира фолклора на мюсюлманите, но обикновено до него се прибягва в някакви по-особени случаи.

Твърде малко общи елементи присъстват и у двамата. Най-лесно се забелязва „щипи пазар“, познат ни от „Мацакурци“ (споменат и в „Иманяри“), въведен доста лаконично и от Мазганов (с. 152). Но дори и тук има разлика. Според краеведа щипането е двупосочно и без възрастови ограничения, но в рамките на своята възрастова (социална) група.

По-същественото разминаване е при два обичая, които присъстват у Христофоров, но не и у Мазганов. За писателя те са важни и той ги впилята в повествованието, краеведът може би ги знае, но ги подминава като несъществени, ако не срамни – овча сватба и въртенето на кучета.¹⁶ В „Мацакурци“ Христофоров представя овчата сватба сравнително разгърнато и я свързва със старото и традиционното, на което е съдено да отгрене с кооперирането на селското стопанство.

Отношението на повествователя, който отдавна познава селските нрави, към въртенето на кучетата (един от „древните селски обичаи“) е недвусмислено негативно. То е пряко изказано, като малко неочаквано се насочва и към друг обичай, който Мазганов приема без възражения.

Христофоров: А дали съзнавах, че постъпват жестоко с кучетата? Едва ли. Не постъпвах ли също тъй жестоко с момите и младите невесты, когато ги хвърляха в ледените води на Искъра по Ивановден? Какво от това, че някои настиваха и се поболяваха до смърт!

Мазганов за Ивановден (с. 143): *Освен че се ходи по именаци, младите булки влизат в близката река за здраве [...] На този ден близките приятели и роднини се наддават (във вино), за да „наполят“ един от тях. [...] Качват го на конска или волска шейна, теглена от хора, придружена от гайдар, и го отвеждат чак на Искъра. Там той хвърля от себе си само кожуха и с дрехите скача в някой вир на реката, като двама юначаги го въртят насам-натам, докато хубаво се напои.*

В описанието на Мазганов, разбира се, няма място и за адета невестата да легне с девера, както разказва баба Минка. Подобни епизоди се срещат и на други места у Христофоров. В „Иманяри“ „древният обичай“ е допълнен с по-нов, при който близките наблюдават през „три

¹⁶ Това е практически същият обичай („тричене“), който и през 2011 г. предизвика засилен медиен интерес и оживени коментари. Поводът бе излъчване на документални кадри, заснети в Странджанско. Явно практикуването му е по-широко разпространено, но то не е разглеждано като „обичай“ от този тип официална етнография, която си поставя за цел да представи в изцяло позитивна светлина „вековните традиции на българина“.

дупки във варосания таван, големи колкото орех“ първата брачна нощ. Подобен обичай е разигран и от Ив. Петров за съвсем друга етнографска област и със съвсем други литературни инструменти три години по-късно.¹⁷

Любопитно е отношението на жителите на Говедарци днес към произведенията на Христофоров, които те познават или поне знаят за тях. В общи линии прототипите се разпознават, те са въведени с реалните си имена или прякори (Стойне Пейчев Вуцидей, Георги Палакарски Чърчила, произнасяно Чърчйло), някои от тях, като хубавата Гена, са живи. В сравнително кратките разговори с местните хора те в общи линии не отхвърлят достоверната основа на Христофоровите повествования, включително и въведените в тях компрометиращи отделни реални лица факти. Това, което доста категорично се отхвърля, е старото име на селото им – Мацакурци. Съществуват твърдения, че възраженията на местни хора са довели до промяната в заглавието на книгата, която в първото издание е „Мацакурци“ (1958), а във второто – вече „Вуцидей“ (1962).

Друг аспект от възприемането на повествованията на Христофоров от жителите на Говедарци, за който могат да се правят само догадки, е възможното въздействие на Христофоровите текстове върху местните спомени за миналото. С други думи казано, доколко тези спомени не са частично повлияни от Христофоровите текстове.

¹⁷ Вж. Петров, Ив. *Преди да се родя и след смъртта ми*. С.: Захарий Стоянов и Св. Климент Оридски, 2005, гл. 9. Първият вариант на текста е публикуван в книга през 1968.